

ՍԵԽԱՆԻ ԱՒԱԶԱՆԻ ԵՐԿԱԹԵԴԱՐԵԱՆ ԽՄԲԱՅԻՆ ԹԱՂՈՒՄՆԵՐԻ ԵՐԵՒՈՅԹԸ

ՅԱՍՄԻԿ ՍԻՄՈՆԵԱՆ, ՌՈՒԶԱՆ ՄԿՐՏՉԵԱՆ, ԱՇՈՏ ՓԻԼԻՊՈՍԵԱՆ
hassimonyan89@gmail.com; ruzantrop55@mail.ru; piliposyan@yahoo.com

ՄՈՒՏՔ

Մոթթի Ձորի եւ Քանազեղի երկաթէղարեան Քա. 12/11-9րդ դդ. դամբարանային համալիրները, որոնք հնագէտ Աշոտ Փիլիպոսեանի մեկնաբանութեամբ միաժամանակեայ գործողութեամբ իրագործուած խմբային թաղումներ են, պարունակում են ներկայացուցչական հնամարդաբանական տեղեկատուութիւն: Մոթթի Ձորի դամբարանադաշտը նախապէս պեղուել է 1906-8ին Երուանդ Լալայեանի¹, ապա 1987-92ին ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտի Սեւանի հնագիտական արշաւախմբի կողմից: Մոթթի Ձորի դամբարանադաշտը ժամանակին զբաղեցրել է Արծուաքար, Կարմիրգիւղ եւ Կամօ բնակավայրերի միջեւ ընկած հսկայական տարածքը: Ներկայումս դամբարանադաշտից պահպանուել է մի փոքր հատուածը վեց հսկայական դամբարաններով: Վեց դամբարաններն էլ մեծ տրամագծերով 15-20 մ. կրոմլէխներով (քարերի սրբազան շրջան), արեւելք-արեւմուտք կողմնորոշմամբ քարարկղային հսկայական թաղումներ են՝ 4-10 մ. ծածկասալերով: Դամբարաններում բացուել են խմբային թաղումներ²:

Քանազեղի դամբարանադաշտը 1999-2002՝ ուսումնասիրել է Ա. Փիլիպոսեանը:

Քանազեղի դամբարանադաշտը գտնուում է Սեւանայ լճի ափամերձ տարածքում՝ Սեւան-Վարդենիս մայրուղուն հատող եւ Երանոս գիւղից մօտ 5.5 կմ հիւսիս ընկած տարածքում: Ներկայումս Քանազեղի դամբարանադաշտը զբաղեցնում է միջանի տասնեակ հա տարածք եւ բազմաշերտ բնակատեղիից զատ ներառում է կրոմլէխներով շրջափակուած շուրջ 50 դամբարանակառոյցներ, որոնցից առանել խաշորները (թուով 9) առանձին խմբով տեղաբաշխուած են հարաւային հատուածում:

Քանազեղի ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան Ինստիտուտի հնագիտական արշաւախումբը 1999ին վերսկսեց դամբարանադաշտի եւ մասնատրապէս թիւ 3 դամբարանակառոյցի պեղումները: Այն ունէր բազալտէ 49 քարաբեկորներից կազմուած շրջանաձեւ կրոմլէխ, որի տրամագիծը 15.0 մ էր:

Վերջինիս հեռացումից յետոյ կրոմլէխի միջնամասում բացուեցին քարարկղային 3 դամբարաններ, որոնք կողմնորոշուած էին արեւելքից արեւմուտք եւ ծածկուած բազալտէ սալերով³:

Ներխմբային վերլուծութեան համար դիտարկում են Լալայեանի կողմից պեղուած եւ Վ. Բունակի հրատարակած⁴, Մոթթի Ձորի NN3, 5, 10, 15⁵,

ինչպես նաեւ Քանազեղի NN3/1, 4 դամբարաններից յայտնաբերուած գանկաբանական նիւթերը, որոնք վերաբերում են Լճաշէն-Մեծամորեան մշակոյթի ուշ՝ երկաթէդարեան փուլին եւ թուագրում Քա. ԺԲ./ԺԱ.-Թ. դարերով⁶:

Ընդհանուր գանկերի թիւը երեսունինն է, որոնք ներկայացուած են ըստ առանձին դամբարանային համալիրների (Աղ. 1):

Աղիւսակ 1

Դամբարան NN., Սեռ --	♂	♀
Մոթքի Ձոր N 3	2	2
Մոթքի Ձոր N 5	2	2
Մոթքի Ձոր N 10	4	7
Մոթքի Ձոր N 15	5	2
Լալայեան, Մոթքի Ձոր	4	2
Քանազեղ N 3/1	3	1
Քանազեղ N 4	2	1
Ընդհանուր (n)	22	17

Սոյն աշխատանքի նպատակն է Սեւանի աւազանի երկաթի դարի միաժամանակեայ ակտով իրագործած խմբային թաղումների գանկաբանական հաւաքածոների չափագրական յատկանիշների նմանութիւնը մեկնաբանել ժողովրդագրական ենթահողում: Քանզի բոլոր մարդաբանական յատկանիշները, լինեն դրանք ծեաբանական, բջջային, թէ ախտաբանական մեկնաբանում են ազգակցական սերտ կապի, իսկ տարբերակուածութիւնները՝ դրանց բացակայութեան միջոցով:

Մոթքի Ձորի 4 խմբային թաղումներում տեղադրուած ուղեկցող հնագիտական նիւթերը եւ կենսափաստերը ունեն կանոնիկ դասատրուածութիւն եւ մէկ մակարդակի վրայ են: Դամբարանախցերը ծածկող սալերը անխախտ են, դամբարաններում տեղադրուած հնագիտական իրերը եւ հնամարդաբանական նիւթերը բացուել են in situ վիճակում⁷: Իրաքանչիւր դամբարանում դիտարկուածների մէջ առանձնանում են կենտրոնական դիրք զբաղեցնող տարեց տղամարդը՝ «դամբարանի տէրը» եւ ուղեկցող անձնակազմը:

Մոթքի Ձորի N5 դամբարանում թասի մէջ յայտնաբերուեց տղամարդու առանձին գանկ, իսկ N15 դամբարանի պեղման ժամանակ բացուեց գլխիվայր ցած նետուած տարեց տղամարդու կմախք⁸:

Բոլոր այս փաստերը վկայում են, որ միաժամանակեայ իրագործած, խմբային թաղում պարունակող Մոթքի Ձորի եւ Քանազեղի երկաթէդարեան դամբարանները կառուցուել են հասուն տարիքի տղամարդու՝ «նահապետի» համար, իսկ մնացած անձնակազմը բռնի, գուցէ եւ ինքնակամ, սպանուել եւ նրա հետ միասին տեղադրուել նոյն դամբարանախցում: Նշենք, որ բոլոր խմբային թաղումներում հիմնական յուղակատրուողը՝ տա-

րեց տղամարդ է, իսկ մնացեալները՝ տարբեր սեռատարիքային պատկանելիութիւն ունեն⁹:

Վ. Պ. Ալեքսէեւի յիշատակին նուիրուած «Մարդաբանութեան Հորիզոններ» միջազգային գիտաժողովի յօդուածաշարում իր կողմից վերլուծուել են Մոթթի Ձորի գանկաբանական ներխմբային նիւթերը: Այս աշխատանքում Մոթթի Ձորի որոշակի դամբարանային համալիրներից յայտնաբերուած գանկերը խմբատրուել են ըստ գանկի զոյգ չափագրական տուեալների եւ ցուցիչների: Գանկերի զգալի մասը ինքնավար առանձնացել են ըստ դէմքի վերին հատուածի բարձրութեան եւ լայնութեան, դէմքի եւ ակնակապիճների բարձրութեան, դիմային կմախքի եւ քթային հատուածի ցուցիչների, դիմագանկասկաւառային եւ դիմային ցուցիչների, դիմագանկասկաւառային եւ ճակատային ցուցիչների, դէմքի վերին հատուածի եւ գանկի հիմքի լայնութիւնների¹⁰:

Նշենք, որ խորհրդային մարդաբանական դպրոցում այս հնարքը բաւականին ընդունուած էր եւ ծեաբանական նմանութիւնը մեկնաբանուած էր, որպէս ազգակցականութեան ապացոյց: Այսօր գոյութիւն ունի «նմանութիւնը ազգակցականութիւն չէ» մեթոդաբանական «տարւոն», եւ մարդաբանական ժառանգաբանական մերժութիւնը կամ տարբերակութիւնը ընդունուած է բացայայտել ժառանգաբանական որակիչների՝ ԴՆԹի, գանկասկոպիական յատկանիշների վերլուծականներով: Այդուհանդերձ մեր կողմից փորձ է արուած Մոթթի Ձորի եւ Քանագեղի առանձին դամբարանային համալիրներից յայտնաբերուած գանկերի նմանութեան եւ տարբերակութեան աստիճանը բացայայտելու համար կիրառել գլխատր բաղադրիչների (components) մեթոդը¹¹: Այս մեթոդը հնարատրութիւն է ընձեռում *կոորդինատային*¹² դաշտում փոխարարբերակցել ոչ թէ գանկաբանական որոշակի զոյգ չափեր, այլ բաղադրիչների վիճակագրական մեթոդով վեր հանուած *ինստեգրալային*¹³ նկարագրեր:

Կոորդինատային դաշտի կենտրոնում, զրոյական կէտին մօտ՝ +1, -1 արժէքների տիրոյթներում կենտրոնացուած են ամենամիջինացուած նկարագրերը: Որքան *կոորդինատային* առանցքի զրոյական կէտից հեռու՝ դէպի դրական եւ բացասական տիրոյթները, այնքան գանկերի արժէքները բեւեռանում են ըստ նրբակազմ ու զանգուածեղ, երկարակերպ ու լայնակերպ եւ այլ ծեաբանութիւնների: Արական եւ իգական խմբերի համար հաշուարկած գանկասկաւառակի հիմնական չորս չափերի գլխատր առաջին բաղադրիչների (F1) դիտարկումը վեր է հանում՝ մեծ դրական արժէքներով օժտուած հետեւեալ յատկանիշները. գանկի երկայնական տրամագիծը (1), բարձրութիւնը (17) եւ հիմքի երկայնական տրամագիծը (5): Երկրորդ գլխատր բաղադրիչների (F2) շարքում մեծ դրական արժէքներ են դրսեւորում գանկասկաւառակի լայնական չափերը (8): Այսպիսով, գոյութիւն ունի որոշակի դրական փոխարարբերակցութիւն երկայնական եւ լայնական չափերի մեծութիւնների միջեւ՝ որքան մեծ է երկայնական չափը,

նոյնքան մեծ է նաեւ լայնականը: Ուստի առաջին գլխատոր բաղադրիչը կարելի է համարել փոքր եւ մեծ չափեր ունեցող զանկերի տարբերակիչ, երկրորդ բաղադրիչը՝ զանկասկառաակի լայնակերպութեան խմբատրիչ (Աղ. 2):

Աղյուսակ 2.- Առաջին եւ երկրորդ գլխատոր բաղադրիչների արժեքները ըստ զանկասկառաակի չորս չափագրական տուեալների

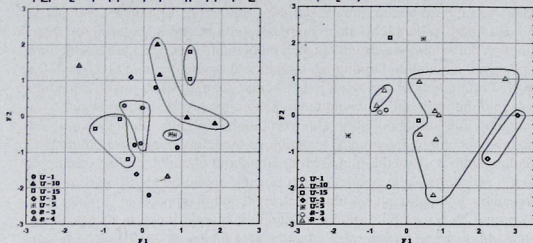
Ցատկանիշներ	Տղամարդիկ		Կանայք	
	F1	F2	F1	F2
1. Երկայնական տրամագիծ	0,771	0,042	0,800	0,314
8. Լայնական տրամագիծ	0,027	0,998	-0,047	0,900
17. Գանկասկառաակի բարձրություն	0,867	0,075	0,384	0,578
5. Գանկասկառաակի հիմքի երկայնական տրամագիծ	0,879	-0,051	0,898	-
				0,057
Տարբերակումութեան ցուցիչ %	53	25	40	31

Գանկասկառաակի չորս յատկանիշների համակարգում հաշուարկուած գլխատոր առաջին գործօնի արժեքները գծապատկերի հորիզոնական հարթութիւնում, որը համապատասխանում է F1 *կոորդինատային* առանցքին, բացասական արժեքների տիրոյթում խմբատրում են փոքր չափեր ունեցող, նրբակազմ, իսկ դրականները՝ մեծ, զանգուածեղ զանկեր դասատրութեամբ: Ուղղահայեաց հարթութիւնում (F2 *կոորդինատային* առանցք) բացասական արժեքների դաշտը ներկայացնում է երկարակերպութիւն, իսկ դրականը՝ լայնակերպութիւն:

Մոթքի Ձորի եւ Քանագեղի միաժամանակեայ իրագործած երկաթէդարեան խմբային թաղումներից յայտնաբերուած զանկերը *կոորդինատային* դաշտում խմբատրման միտում են դրսետրում ըստ առանձին դամբարանային համալիրների: Գանկասկառաակի չորս հիմնական չափերի (Աղ. 2) համակարգում հաշուարկուած եւ *կոորդինատային* դաշտում տեղադրուած Քանագեղի արական 3 զանկերը զբաղեցնում են զրոյական միջուկային հատուածի (F1, F2 + -1) ամենամիջինացուած *ինտեգրալային* նկարագրի տիրոյթը: Մոթքի Ձորի N15 դամբարանի արական խումբը բաժանուած է երկու մասի եւ զբաղեցնում է նրբակազմ եւ զանգուածեղ *ինտեգրալային* նկարագրերի տարածքները: Մոթքի Ձորի N10 դամբարանի բոլոր տղամարդիկ նոյնպէս, մեծ դրական արժեքների դաշտում, առանձնանում են զանկասկառաակի երկարակերպ եւ մեծ չափերով: Մոթքի Ձորի N5 դամբարանի 2 արական ներկայացուցիչները զանկասկառաակի համարեա նոյնական միջին չափերով ամենասերտ տեղադրուածներն են (Աղ. 3):

Դիտարկելով կանանց զանկաբանական խմբերի տեղաբաշխումը *կոորդինատային* դաշտի մեծ, դրական արժեքների տիրոյթում դարձեալ առանձնանում են Մոթքի Ձորի N3 դամբարանի խոշոր զանկասկառաակ ունեցող 2 իգական նմուշները եւ մեծ, սփռուած, բայց ինքնուրոյն սահ-

մանով, խմբատրում են N10 դամբարանի բոլոր խոշորակազմ գանկ ունեցող կանայք: Քանագեղի N4 դամբարանի զոյգ գանկերը միմեանց մօտիկ միջին չափերի նկարագրերի դաշտում են (Աղ. 3):

Աղիսակ 3.- Մոթի Զորի և Քանագեղի արական և իգական գանկերի տեղադրությունը ըստ գանկասկաառակի չորս չափերի նկարագրերի

Դիմային կմախքի չափագրական տուեալների բաղադրիչային վերլուծությունը արական խմբի առաջին գլխատր բաղադրիչի (F1) ցուցիչների շարքում մեծ, դրական արժեքներ է ցուցադրում այտոսկրային տրամագծի (45), դեմքի վերին բարձրության (48), լայնության (43) և քթի բարձրության (55) դեպքում: Կանանց մօտ չափագանց մեծ արժեքների են հասնում դեմքի վերին բարձրությունը (45) և քթի բարձրությունը (55): Երկրորդ գլխատր բաղադրիչը (F2) երկու սեռերի դեպքում էլ մեծ դրական արժեքներ է ցուցաբերում դիմային կմախքի միջին լայնության (46) դեպքում: Քթի լայնական տրամագիծը (54) մեծ արժեքներ ունի կանանց խմբում (Աղ. 4): Դատելով այս ցուցանիշներից՝ առաջին բաղադրիչ մեծադիմության, յատկապես, երկարադիմության խմբատրիչ է, իսկ երկրորդ բաղադրիչը՝ դեմքի լայնակերպության ցուցիչ:

Աղիսակ 4.- Առաջին և երկրորդ գլխատր բաղադրիչների արժեքները ըստ դիմային կմախքի վեց չափագրական տուեալների

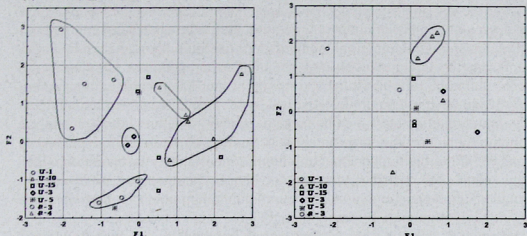
Ցատկանիշներ	Տղամարդիկ		Կանայք	
	F 1	F 2	F 1	F 2
45. Այտոսկրային տրամագիծ	0,757	-0,033	0,516	0,610
48. Դեմքի վերին բարձրություն	0,726	0,088	0,919	-0,048
43. Դեմքի վերին լայնություն	0,768	-0,301	0,596	0,152
46. Դեմքի միջին լայնություն	0,139	0,823	0,081	0,859
55. Քթի բարձրություն	0,769	0,335	0,884	0,183
54. Քթի լայնություն	-0,079	0,638	0,048	0,859
Տարբերակումության ցուցիչ %	39	22	38	32

Դիմային կմախքի վեց հիմնական չափագրական յատկանիշների հիման վրայ իրագործած բաղադրիչների վերլուծությունը հորիզոնական *կոորդինատայի* (F1) բացասական արժեքների տիրոջում խմբատրում է Լալայեանի կողմից պեղուած փոքրադէմ չորս գանկերը: Նրանց այտոսկրային տրամագիծը, դիմային կմախքի բարձրութիւնը եւ վերին լայնութիւնը փոքր չափերի են: *Կոորդինատային* դաշտի հակառակ՝ մեծ, դրական արժեքների տիրոջում առանձին, ինքնուրոյն սահմանով առանձնանում են Մոթթի Ձորի N10 դամբարանի արական խմբի ներկայացուցիչներն իրենց ծայրայեղ երկարադիմութեամբ, համապատասխանաբար, քթի երկարութեան չափազանց մեծ չափերով, ընդհանուր լայնադիմութեամբ, յատկապէս դիմային կմախքի վերին հատուածի լայնակերպ կառուցուածքով: Քանագեղի N3 դամբարանի 3 արական գանկերը զբաղեցնում են ամենափոքր չափեր ունեցող *ինտեգրալային* նկարագրերի դաշտը՝ տեղադրուելով զոյգ *կոորդինատային* առանցքների բացասական արժեքների տիրոջում: Նրանք բնութագրում են նեղադիմութեամբ, դիմային կմախքի վերին եւ միջին լայնութեան փոքր ցուցանիշներով: Քանագեղի N4 դամբարանի 2 արական գանկերը իրենց նեղադէմ, երկարադէմ ձեւաբանութեամբ, քթի երկայնական մեծ չափերի շնորհիւ տեղադրուել են դրական արժեքների երկարակերպ նկարագրերի տարածքում: Զրոյական կէտին մօտ, բացասական արժեքների սահմանագծում կենտրոնացուած են Մոթթի Ձորի N3 դամբարանի 2 գանկերն իրենց միջին չափեր ունեցող, միջինացուած նկարագրերով (Աղ. 5):

Դիմային կմախքի վեց հիմնական չափագրական յատկանիշների հիման վրայ հաշուարկուած եւ կառուցուած գծապատկերը կանանց գանկերը չի խմբատրում *կոորդինատային* դաշտում: Դիտարկումների զգալի մասը միջինացուած, չտարբերակուող *ինտեգրալային* նկարագրերի շնորհիւ կենտրոնացուած է +1/-1 *կոորդինատային* առնացքների դաշտում: Միջին տիրոջների դաշտից առանձնացել եւ բեւեռացել են Մոթթի Ձորի N10 դամբարանի կանայք, որոնցից 3ը՝ լայնաքթութեան շնորհիւ զբաղեցնում են դրական արժեքների լայնակերպ նկարագրերի դաշտը, իսկ 1ը՝ ամենանրբակազմ, փոքրադէմ, բացասական տիրոջների տարածքը: Կենտրոնական դաշտից դէպի դրական, մեծ արժեքների տարածք են դուրս թռել Մոթթի Ձորի N3 դամբարանի կանանցից 1ը՝ մեծադիմութեան շնորհիւ եւ Բունակի իրատարակած ընտրոյթից ամենափոքրադէմ կանացի գանկը (Աղ. 5):

Մոթթի Ձորի եւ Քանագեղի համահաւաք գանկաբանական հաւաքածուն, ըստ չափագրական տուեալների, միջինացուած տուեալների (X) բնութագրում է գանկասկաւառակի չափազանց մեծ երկարութեամբ եւ միջին լայնութեամբ: Միջին չափերի է գանկասկաւառակի բարձրութիւնը: Դիմային կմախքը բարձր է եւ միջին լայնութեան: Քթի (տանձաձեւ բացուածքի) լայնական եւ երկայնական տրամագծերը նոյնպէս միջին չափերի են:

Միջին նկարագրեր ունեն նաեւ դիմային կմախքի երկու հորիզոնական (վերին եւ միջին) լայնությունները:

Աղյուսակ 5.- Մոթթի-Ձորի եւ Քանազեղի արական եւ իգական գանկերի տեղադրությունը ըստ դիմային կմախքի վեց չափերի նկարագրերի

Յատկանիշների ներխմային տարբերակումությունը գնահատող միջին քառակուսեյի շեղման¹⁴ ընդհանրական ցուցանիշներից (Si) արական խմբում գրեթէ բոլորը, բացի երկայնական տրամագծից, գերազանցում են սահմանուած (standart) ցուցանիշները (Sst), որոնցից միայն 2ը՝ դիմային կմախքի վերին եւ միջին լայնությունները, վիճակագրորէն կարող են հաւաստի համարուել: Իգական խմբում եօթ յատկանիշ են գերազանցում սահմանուած քառակուսեյի շեղման սահմանը, որոնցից վիճակագրորէն հաւաստի կարելի է համարել միայն մէկը՝ գանկի հիմքի երկարությունը¹⁵:

Ըստ վերը ներկայացուած միջինացուած վիճակագրական յատկանիշների Մոթթի Ձորի եւ Քանազեղի համահաւաք գանկաբանական հաւաքածուն չի առանձնանում խիստ տարբերակումութեամբ (Աղ. 6): Արական եւ իգական խմբերում նկարագրերը նոյնական են: Սակայն անգամ միատարր պատկեր ցուցադրող այս ժողովածուն *ինքնգորալային* նկարագրերի շնորհիւ բաղադրիչային վերլուծութեան ժամանակ տրոհուեց ըստ որոշակի առանձին դամբարանային համալիրների:

Մոթթի Ձորի եւ Քանազեղի գանկաբանական հաւաքածուները, որոնք առանձին դամբարանային համալիրից են, որոշակիօրէն, իրենց ինքնուրոյն, առանձին սահմաններով խմբատրում են *ինքնգորալային* բնութագրերի *կոորդինատային* դաշտում: Մոթթի Ձորի եւ Քանազեղի միաժամանակեայ գործողութեամբ իրագործած երկաթէդարեան խմբային թաղումները մեծ հաւանականութեամբ պատկանում են ազգակցական սերտ կապ ունեցող խմբի: Տղամարդկանց ընտրոյթում խմբատրման «ակտիւությունը»

անելի մեծ է, քան կանանց մօտ: Կարելի է ենթադրել, որ սերտ ազգակցականությունը ձեւատրուած է արական գծով:

Այս ամէնը թոյլ է տալիս եզրակացնել, որ Մոթթի Ձորի եւ Քանազեղի դամբարաններում թաղուած իւրաքանչիւր անդամը, որպէս արարողակարգի ընտրուած մասնակից զոհաբերուել է ու դամբանախուց իջեցուել՝ ընկերային բարձր կարգավիճակ ունեցող տարեց տղամարդու՝ գերդաստանի մեծի, մահուան առթիւ: Վերջինիս դիրքի ու կարգավիճակի ամենահամապատասխան եզր-որակումը՝ «նահապետն» է: Այն կազմուած է «նահա» (հնդիրանական «nafā-», «nafō»՝ «պորտ, ցեղ») եւ «պետ» (հնդեւրոպական «photi», «pet», «pat»՝ «պետ, առաջնորդ, աւագ, մեծ, հայր, սկիզբ») արմատներից¹⁶, հնում բառացիօրէն «ցեղի հայր, տոհմի տէր, գերդաստանի մեծ» իմաստային ծանրաբեռնուածութիւնն է կրել եւ, ըստ այդմ, առաւել ամբողջական է ներկայացնում խմբային թաղման տարեց տիրոջ բարձր դիրքն ու գերդաստանի աւագի կարգավիճակը¹⁷:

Աղիասակ 6.- Մոթթի Ձորի եւ Քանազեղի իգական եւ արական գանկերի չափագրական տուեալների միջինացուած ցուցանիշներ

N ըստ Մարտինի/ Յատկանիշ	Արական				Իգական			
	X	n	Si	Sst	X	n	Si	Sst
1. Երկայնական տրամագիծ	191.1	22	5.5	6.1	184.8	17	6.8	5.8
8. Լայնական տրամագիծ	138.8	22	5.7	5.0	135.1	17	5.0	4.8
17. Գանկի բարձրութիւն	134.3	20	5.4	4.9	128.3	12	5.0	4.7
5. Գանկի հիմքի երկրթն.	104.9	16	4.6	4.1	101.8	10	6.4	3.9
45. Այտուկային տրամագիծ	131.7	19	5.8	5.1	126.1	15	4.7	4.8
48. Դէմքի միջին բրձրթն.	76.5	19	4.5	4.1	69.3	13	3.5	3.8
43. Դէմքի վերին լայնութիւն	103.5	22	7.1	3.9	102.5	15	5.6	3.7
46. Դէմքի միջին լայնութիւն	97.7	20	7.6	4.7	92.7	13	4.6	4.5
55. Քթի բարձրութիւն	54.9	20	3.3	2.9	50.4	14	2.3	2.7
54. Քթի լայնութիւն	24.8	20	2.0	1.8	25.2	14	2.5	1.7

ԽՄԲԱՅԻՆ ԹԱՂՈՒՄՆԵՐՈՒՄ ՆԱՀԱՊԵՏԻ ՀԵՏ ՆՈՅՆ
ԴԱՄԲԱՆԱԽՈՒՅՆ ԻՋԵՑՈՒԱԾՆԵՐԸ

Նպատակայարմար է հպանցիկ անդրադառնալ նաեւ Հայկական Լեռնաշխարհի վաղ երկաթի շրջափուլի միաժամանակեայ խմբային թաղումներում նահապետի հետ նոյն դամբանախուցն իջեցուած ուղեկից-զոհերի ազգակցական եւ ընկերային կարգավիճակին առնչուող որոշ խնդիրներին: Մասնագիտական գրականութեան մէջ վերջիններիս մի մասին տրուել է «նահատակ» անուանումը¹⁸: Այս եզրը եւս կազմուած է հնդիրանական «nafā-», «nafō-»՝ «պորտ, ցեղ» եւ «tak», «tag»՝ «ցածր, տակ, ստորին, վերջին» բառարմատներից¹⁹ եւ, ըստ այդմ էլ, հնում նախապէս նշանակել է «ստորին կարգավիճակ ունեցող արիւնակից-ցեղակից, աղախնորդի, հարճորդի»: Սրանք, ըստ ամենայնի, նահապետի եւ նրան ստորադաս կանանց

ու հարճերի կապից ծնուած այն երեխաներն էին՝ նահատակները (ցածրածինները), ովքեր թէւ արիւնակից էին նահապետին, այդուհանդերձ ի սկզբանէ զոհուած էին ընկերային բարձր դիրքից, աշխարհ գալու պահից արդէն ապագայ ծիսական զոհերի կարգավիճակ էին ձեռք բերում եւ տիրոջ մահուանից յետոյ, համապատասխան ծիսական արարողութեան արդիւնքում (բռնի կերպով կամ ինքնակամ) վերածում անդրաշխարհի նրա յաւերժական ուղեկիցներին:

Անհրաժեշտ է անելացնել նաեւ, որ վաղմիջնադարեան եւ յետագայ շրջանի հայերէն սկզբնաղբիւրներում պահպանուած եւ ընկերային վիճակ մատնանշող որոշ արտայայտութիւններ թոյլ են տալիս եզրակացնել, թէ խմբային թաղման վերոյիշեալ արարողակարգի իրագործման ժամանակ նահապետին անդրաշխարհի ուղեկցող անձնակազմի մէջ, ըստ ամենայնի, ներգրաւուած են եղել ոչ միայն նրա արիւնակից-ցեղակիցները, այլեւ դրանց կարգավիճակին մօտ, սակայն տիրոջ հետ անմիջական ազգակցական կապ չունեցող անձինք եւ: Վերջիններիս առաւել համապատասխանում է «հպատակ» որակումը: Այն կազմում է «հուպ» եւ «տակ» բաղադրիչներից, որոնցից առաջինը ծագում է հնդեւրոպական «sub»՝ «մօտ, մերձ, քով», իսկ երկրորդը՝ հնդիրանական «tak, tag»՝ «ցածր, ստորին, վերջին, տակ» արմատներից եւ բառացիօրէն նշանակել է «ցածրակարգ, ցածրամերձ, ստորակարգ»²⁰: Սրանք, նահապետի այն ենթականերն էին, որ նահատակներին մօտ կարգավիճակ ունենալով հանդերձ, ըստ ամենայնի, արեւակցական կապի մէջ չէին տիրոջ հետ եւ, թերեւ, իրենց ստորադաս կարգավիճակում յայտնուել էին գերեվարման, ստրկավաճառութեան արդիւնքում: Ե՛ւ նահատակը, ե՛ւ հպատակը կազմում էին Հայկական Լեռնաշխարհի հին հասարակութիւնների այն ստորին դասը, որը յետագայի հայ մատենագրութեան մէջ առաւել յայտնի է «ընդոծիւններ» (ցածրածիններ) ընդհանուր անուամբ²¹:

Քրիստոնէութեանը նուիրուած վարքաբանական, վկայաբանական եւ կրօնադաւանաբանական, սկզբնաղբիւրներում ու աւանդագրոյցներում, նաեւ հայոց հոգեւոր ընկալումների համակարգում, առանձնակի վերաբերմունք, խորին ակնածանք ու անսահման յարգանք կայ սուրբ գործի համար կեանքը զոհաբերածների՝ մարտիրոսների, հանդէպ: «Մարտիրոս, մարտիրոս» եզրը ծագում է հին յունարէն μάρτυς μάρτυρος (լատիներէն՝ mártys) բառարմատից²² եւ նշանակում է «վկայ, ականատես»՝ այսինքն մարդ, ով վկան ու մասնակիցն է եղել քրիստոնէութեան տարածման ու պահպանման բոլոր գործընթացներին եւ իր կեանքն անմնացորդ զոհաբերել է հաւատքի ու գաղափարի համար: Հայերէն ձեռագրերում, կրօնադաւանաբանական երկերի մէջ եւ առօրեայ խօսակցականում «մարտիրոսին» համարժէք է «նահատակը»²³:

Հարիւրամեակներ շարունակ կիրառուած այս հնամենի սովորոյթը, ինչպէս նաեւ ժողովրդի յիշողութեան մէջ ու բանաւոր գրոյցներում պահպան-

ուած դրա արձագանգներն են թերեւս պատճառը, որ յետագայ շրջանի հայերէնում (անշուշտ նաեւ քրիստոնէական գաղափարախօսութեան ազդեցութեան շնորհիւ), որոշակի ընկերային կարգավիճակ ցուցանող «նահատակ» բառն աստիճանաբար վերաիմաստաւորուել է «սուրբ գործի համար զոհուած մարդ» հասկացութեան եւ հոմանիշ դարձել «մարտիրոս» եզրոյթին²⁴:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Երուանդ Լալայեան, *Դամբանների Պեղումներ Խորհրդային Հայաստանում*, Երեւան, «Պետհրատ», 1931, 239 էջ:
- ² Ա. Փիլիպոսեան, «Հետախուզական Պեղումներ 'Մոթրի Զոր' Դամբարանադաշտում», ՀՀ-ում 1989-1990թթ. Դաշտային Հնագիտական Աշխատանքների Արդիւնքների Նուիրում Գիտական Նստաշրջան, Զեկ. Թեզեր, Երեւան, 1991, էջ 31-3:
- ³ Ա. Փիլիպոսեան, Ռ. Մկրտչեան, Լ. Կիրակոսեան, «Քանազեղի Դամբարանադաշտի 1999թ. Պեղումները», Հայաստանի Հնագոյն Մշակոյթը, N2, Է. Խանզադեանի Յօրելեանին Նուիրում Գիտաժողովի Նիւթեր, Երեւան 2002, էջ 43-9:
- ⁴ В.В. Бунак, "Череп Железного Века из Севанского Района Армении," *Русский Антропологический журнал*, (Վ. Վ. Բունակ, Հայաստանի Սեւանի տարածաշրջանի երկաթեդարեան գանկերը, «Ռուսական մարդաբանական ամսագիր»), Հտր. 17, թողարկում 3-4, Մոսկուա, 1929, էջ 64-87:
- ⁵ А. Пилипосян, Р. Мкртчян, "Могилиник Мртби-Дзор" *Археологическая Конференция Кавказа*, № 1, Краткие Содержания Докладов, (Ա. Փիլիպոսեան, Ռ. Մկրտչեան, Մոթրի Զորի դամբարանադաշտը, «Կովկասի հնագիտական գիտաժողով», N 1, զեկուցումների թեզիսներ), Թբիլիսի, 1998, էջ 101-3:
- ⁶ Փիլիպոսեան, Մկրտչեան, Կիրակոսեան, 2002:
- ⁷ Ա. Փիլիպոսեան, «Հետախուզական Պեղումներ», էջ 31-3:
- ⁸ Р. Мкртчян, П. Аветисян, А. Пилипосян, "Внутригрупповой Анализ Краниологических Материалов из Могилиника Мртби Дзор," *Горизонты Антропологии Труды Международной Конференции Памяти Ак. В.П. Алкеева* (Ռ. Մկրտչեան, Պ. Աւետիսեան, Ա. Աւետիսեան, Մոթրի Զորի դամբարանադաշտի գանկաբանական նիւթերի ներխմրային վերլուծական, «Մարդաբանութեան հորիզոններ», Միջազգային Գիտաժողովի Նիւթեր Նուիրում Ակադեմիկոս Վ. Պ. Ալեքսէեւի Յիշատակին), Մոսկուա, 2003, էջ 297:
- ⁹ Ա. Փիլիպոսեան, Ռ. Մկրտչեան, «Նահապետի Ֆենոմէնն Ըստ Հնագիտական եւ Մարդաբանական Տուեալների», 'Հին Հայաստանի Մշակոյթը' IX Հանրապետական Գիտական Նստաշրջան, Զեկ. Թեզեր, Երեւան, 1998, էջ 66-7:
- ¹⁰ Мкртчян, Аветисян, Пилипосян, 2003:
- ¹¹ В. Е. Дерябин, *Многомерные Биометрические Методы для Антропологов*, Рук. деп. в Всероссийском институте научной и технической информации (Վ. Ե. Դերիարին, Բազմաչափ կենսաչափական մեթոդներ մարդաբանների համար), Մոսկուա, «ՎԻՆԻՏ», 37-В, 2001, 312 էջ:

- ¹² Կոորդինատ - Հարթության կամ տարածության մեջ կետի դիրքը որոշող մեծություն:
- ¹³ Ինտեգրալ – Ամբողջ մեծություն, որը դիտում է որպես իր անվերջորեն փոքր մասերի գումարը:
- ¹⁴ Միջին քառակուսային շեղում - Վիճակագրական հաշվարկներում պատահական մեծության ցրման ամենաընդունաժ ցուցիչը կապում է նրա մաթեմատիկական արժեքի հետ:
- ¹⁵ Բոլոր վիճակագրական միջինացում ցուցանիշների գնահատականները տե՛ս՝ В.П. Алексеев, Г.Ф. Дебев, *Краниометрия. Методика Антропологических Исследований* (Վ.Պ. Ալեքսեև, Գ.Ֆ. Դեբեց, Գանկաչափություն. մարդաբանական ուսումնասիրությունների մեթոդներ), Մոսկովա, «Նաուկա», 1964, էջ 124-7:
- ¹⁶ Հր. Աճառեան, *Հայերէն Արմատական Բառարան*, Հտր. 3, Երեւան, ԵՊՀ Հրատ., 1977, էջ. 420-1:
- ¹⁷ Ռ. Ա. Մկրտչեան, Ա. Ս. Փիլիպոսեան, «Սոցիալ-ժողովրդագրական Գործընթացները Հայկական Լեռնաշխարհում Մ.Թ.Ա. III-Ի Հազարամեակներում», *Քաղաքագիտութեան Հարցեր-2011*՝ (Պահպանողական Հոսանքը եւ Հայաստանի Հանրապետութեան Քաղաքական Գործընթացները) Միջբնութեան Գիտաժողովի Նիսիւթը, Երեւան, 2011, էջ 250-63:
- ¹⁸ Ա. Փիլիպոսեան, Ռ. Մկրտչեան, «Մանկասպանութիւնը Գեղարքունիքի Մ.Թ.Ա. II-Ի Հազարամեակների Խմբային Թաղումներում», *Ընկրանիքի Հետազոտման Հիմնախնդիրները՝ ժողովածու*, Երեւան, 2001, էջ 100-105:
- ¹⁹ Աճառեան, էջ 360-1:
- ²⁰ Փիլիպոսեան, Մկրտչեան, 2001, էջ 102:
- ²¹ Աճառեան, էջ 125. Նաեւ՝ Գ. Զահովեան, *Հայոց Լեզուի Պատմութիւն*. Նախագրային Ժամանակաշրջան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ, 1987, էջ 221, 248, 272, 360:
- ²² Հայր Գաբրիէլ Աւետիքեան, Հայր Խաչատուր Սիւրմէլեան, Հայր Մկրտիչ Աւգերեան, *Նոր Բաղդիրը Հայկազեան Լեզուի*, Հտր. 2, ցուցակ 1, Վենետիկ 1837, էջ 231. Նաեւ՝ Հայր Մատաթեայ Վարդապետ Պետրոսեան, *Նոր Բաղդիրը Հայ-Անգլիարէն*, Տպագիր ցուցակ 1, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1875, էջ 461:
- ²³ Աճառեան, 1977, էջ 290. Նաեւ՝ Զահովեան, էջ 403:
- ²⁴ Մկրտչեան, Փիլիպոսեան, 2011, էջ 260:

THE PHENOMENON OF COLLECTIVE BURIALS IN THE VICINITY OF LAKE SEVAN DURING THE IRON AGE

(Summary)

HASMIK SIMONYAN, RUZAN MKRTCHYAN, ASHOD PILIBOSYAN
hassimonyan89@gmail.com; ruzantrop55@mail.ru; piliposyan@yahoo.com

The paper focuses on two burial sites in the vicinity of lake Sevan which date back to the iron age and specifically to the 12/11th- 9th centuries BC.

The first site was first excavated between 1906 and 1908 and again between 1987 and 1992, while the second was excavated between 1999 and 2002.

The aim of the authors is to examine the similarities and differences between the members of these group burials and interpret their kinship through measuring the details of each skeleton.

The authors describe the area, the numbers in the cemeteries and those buried. They also detail the size and facial specifics of each skeleton (more than 39) as well as the position and distance at which each was buried in relation to the main corpse.

After a detailed examination the authors conclude that in both these burial sites, due to the death of the chief of the group, a number of his kin (both male and female and of different ages) were killed and buried close to his corpse.

Basing their conclusions on the above-mentioned facts, the authors make certain deductions about the burial habits and rituals as well as the social hierarchy and relations that prevailed within the group.